

RECENZJE – REVIEWS

K. VALOCH, *Die Erforschung der Kůlna-Höhle 1961–1976*, Anthropos Studien zur Anthropologie, Paläoethnologie, Paläontologie und Quartärgeologie, Bd. 24 (N.S. 16), Moravské muzeum – Anthropos Institut, Brno 1988 (wraz z artykułami: J. Jelinek, W. G. Mook, R. Musil, E. Opravil, L. Seitzl, L. Smoliková, H. Svobodová i Z. Weber)

Wśród środkowoeuropejskich stanowisk paleolitycznych od dawna dużym zainteresowaniem cieszy się Jaskinia Kůlna, położona w północnej części Morawskiego Krasu, około 30 km na północ od Brna. Jaskinia ta badana była już w drugiej połowie XIX wieku i dostarczyła niezwykle interesujących materiałów archeologicznych i paleontologicznych. Badania prowadzili H. Wankel, M. Křiž, K. J. Maška i J. Knies. Katastrofalne następstwa dla Jaskini Kůlna miały lata II wojny światowej. Armia niemiecka zainstalowała w jaskini fabrykę zbrojeniową i podczas robót ziemnych odsłonięto szereg nawarstwień paleolitycznych pod częściową kontrolą dawnego Instytutu Archeologicznego w Pradze oraz dra A. Rusta.

Planowane badania wykopaliskowe jaskini rozpoczęto dopiero w 1961 roku pod kierownictwem autora omawianej książki K. Valocha z Instytutu Anthropos Morawskiego Muzeum w Brnie. W badaniach uczestniczyli liczni specjaliści nauk przyrodniczych i niektórzy z nich napisali artykuły uzupełniające, opublikowane w omawianej książce. Badania objęły praktycznie całość wypełniska jaskini o maksymalnej długości 87 m, szerokości 25 m i osiągniętej głębokości 15 m. Pozostawiono jedynie fragmenty przekrojów w celu ekspozycji dla zwiedzających. Prace wykopaliskowe zakończone zostały w 1976 roku. Wstępne wyniki publikowane były w licznych artykułach K. Valocha i wielu innych autorów¹. Jednakże dopiero omawiana praca, opublikowana w języku niemieckim, przedstawia w ujęciu monograficznym problematykę archeologiczną i przyrodniczą Jaskini Kůlna.

K. Valoch w podstawowej części publikacji (s. 9–199) bogato ilustrowanej rycinami (ryc. 1–79) i fotografiami (tabl. I–XVIII) przedstawił historię badań, stratygrafię całości wypełniska jaskini oraz wyroby kamienne i kościane poszczególnych poziomów kulturowych. Podczas prac wykopaliskowych wyróżnionych

zostało 14 warstw zawierających artefakty i faunę wielu faz osadnictwa od środkowego holocenu do zlodowacenia Riss. W stratygrafii archeologicznej K. Valoch wyróżnił: mezolit (paleolit końcowy w terminologii autora), epimagdalenien, magdalenien, gravettien, micouquien (5 warstw), taubachien oraz „późną fazę wczesnego paleolitu środkowego”.

Główne poziomy kulturowe przedstawione zostały w odrębnych rozdziałach w ustalonym porządku: zasięg występowania znalezisk, kontekst występowania, surowce, technologia, typologia (narzędzia kamienne), artefakty kościane, ekologia, paleoetnologia, ekonomia i chronologia. Wielkość poszczególnych rozdziałów zależy od liczebności znalezisk i ich kontekstu. Szczególnie dużo miejsca K. Valoch poświęcił typologii narzędzi według listy J. Perrot i D. de Sonneville-Bordes (1954–56) w przypadku paleolitu górnego i według listy F. Bordesa (1950) w zespołach środkowopaleolitycznych. Natomiast pobieżnie potraktowane zostały rdzenie oraz półsurowiec służący do produkcji narzędzi. Wątpliwości budzi również zaliczenie do narzędzi retuszowanych okazów noszących jedynie ślady użytkowania bez analizy traseologicznej wszystkich narzędzi i pozostałych wyrobów.

Artefakty kościane zostały omówione indywidualnie z wyróżnieniem narzędzi, półproduktów oraz śladów aktywności w postaci nacięć na kościach, malowania itp. Osobną grupę wyrobów stanowią przewiercone muszcelki, grudki bursztynu ze śladami nacięć czy grudki hematytu.

Podrozdziały poświęcone problematyce klasyfikacji kulturowej wydobytych inwentarzy na tle porównawczym, genezie, rozwojowi i zanikowi omawianych tradycji kulturowych zostały określone mianem paleoetnologii. Z kolei pod pojęciem ekonomii kryją się zagadnienia realizacji potrzeb grup ludzkich w zakresie egzystencji fizycznej: aktywność łowiecka, zaopatrzenie w surowce i ich obróbka. W podrozdziałach zatytułowanych „ekologia” mieści się omówienie flory i fauny z próbą rekonstrukcji warunków klimatycznych osadnictwa. We fragmentach poświęconych chronologii znajdujemy datowanie bezwzględne i klimatostraty-

¹ Por. bibliografię do części napisanej przez K. Valocha, s. 91. Opisy niektórych poziomów osadnictwa środkowopaleolitycznego zostały skrócone, co sprawiło, że omawiana monografia jest niepełna i czytelnik zmuszony jest sięgnąć do innych publikacji K. Valocha.

graficzne wyróżnionych warstw. Należy dodać, że występują pewne rozbieżności w ustaleniach chronologii poszczególnych warstw między K. Valochem i R. Musilem (por. opracowanie Musila, tab. 7, s. 238–239).

Artykuły uzupełniające, napisane przez innych autorów, przedstawiają zagadnienia badań przyrodniczych nawarstwień z Jaskini Kůlna. Część z nich ma charakter ekspertyz specjalistycznych, ograniczonych do kilku stron. Inne zaś są poważnie rozbudowane i stanowią istotne uzupełnienie do opracowania K. Valocha. L. Smoliková skrótowo omówiła „mikromorfologię profilu przed wejściem do Jaskini Kůlna” (s. 201–202, tabl. I) z okresu postglacjalnego. H. Svobodová krótko podsumowała „badania palinologiczne kompleksu warstw 6–1 przed Jaskinią Kůlna” (s. 205, tabela i diagram pyłkowy), przeprowadzone według metody Girarda i Renault-Miskovsky (1969). Z kolei E. Opravil szczegółowo opisał „wyniki analizy węgla drzewnych z Jaskini Kůlna” (s. 211–214), pochodzących z warstw 1–14. Bardzo obszerne jest opracowanie „ekostratygrafii sedymentów Jaskini Kůlna” (s. 215–255, ryc. 1–5 i 9 tabel), które przedstawił R. Musil. Przeprowadził on analizę porównawczą mikro- i makrofauny oraz wyróżnił 4 podstawowe cykle ekologiczne w stratygrafii jaskini (od interglacjalu eemskiego do holocenu). Uzupełnienie do artykułu Musila stanowi „analiza ekologiczno-ekonomiczna materiałów osteologicznych z poziomów magdaleńskich i graweckich” napisana przez L. Seitla (s. 257–260, ryc. 1).

W dalszej części omawianej publikacji znajduje się obszerny artykuł J. Jelinka, w którym przedstawione są „znaleziska antropologiczne z Jaskini Kůlna” (s. 261–283, 5 tablic i 4 tabele). Wyróżnione zostały znaleziska kości neandertalczyków (określone jako Kůlna I–V) i *Homo sapiens sapiens* (Kůlna VI–VII). W. G. Mook przedstawił krótko „daty radiowęglowe z Jaskini Kůlna” (s. 285–286), których uzyskano łącznie 15 z warstw 3–7a z węgla drzewnych i kości. Najstarsza data z warstwy 7a sięga $45660 \pm 2850/2200$ lat B.P. Ostatnią część stanowi „numeryczna analiza parametrów przemysłów środkowopaleolitycznych z Jaskini Kůlna” (s. 287–293, 3 ryc. i 8 tabel) napisana przez Z. Webera. Książkę zamykają obszerne streszczenia w pięciu językach (czeskie, rosyjskie, niemieckie, angielskie i francuskie).

Warstwy 1–6 z Jaskini Kůlna zawierały ślady osadnictwa epoki brązu, neolitu, mezolitu, kultury epimagdalenńskiej, magdaleńskiej oraz graweckiej. W omawianej monografii K. Valoch zupełnie pominął zabytki młodsze od mezolitu. Wyroby określane jako mezolityczne wystąpiły w warstwie 3 wraz z artefaktami epimagdalenńskimi. Do mezolitu zaliczonych zostało zaledwie kilkanaście wyrobów kamiennych, małe ostrze z kła dzika oraz prostokątna płytko kościana z otwo-

rem. Część tych wyrobów odpowiada wczesnemu mezolitowi (ostrza tardenuaskie, trójkąty i segmenty), a pozostałe najprawdopodobniej pochodzą z późnego mezolitu (atypowe trapezy oraz drobne ostrza).

W warstwie 3 i 4 zostało wykrytych kilkaset artefaktów określanых mianem epimagdalenieniu z tylczakami łukowymi i krótkimi drapaczami. Towarzyszyły im kilka narzędzi kościanych (ostrza rogowe, szydła itp.). Niestety, znaleziska te nie tworzyły wyraźnych skupień, a ponadto położenie ich było zaburzone licznymi wkopami. Wyroby kamienne wykonane zostały z surowców lokalnych i importowanych (zach. Słowacja, Dolna Austria i ewentualnie pd. Polska). Poza narzędziami wyróżniono kilka ozdób kościanych oraz szczątki fauny łownej (jeleń, sarna, łoś, dzik, tur i niedźwiedź). Ponadto z warstwy 3 pochodzą dwa zęby ludzkie, które J. Jelinek przypisał dojrzałym osobnikom. Chronologia tych warstw jest sporna. Według K. Valocha można je umieścić między interstadiem Alleröd a okresem preborealnym. Natomiast R. Musil na podstawie kryteriów przyrodniczych datuje je między najmłodszym dryasem a okresem borealnym. Prawdopodobnie rozbieżność ta jest wynikiem zmieszania elementów schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych.

Artefakty magdaleńskie pochodzą z trzech domniemych skupień w warstwie 5 i 6, wykrytych w lessie ze strefy wejściowej do jaskini oraz w zglinionym lessie w jej części środkowej, obok przemieszczonego paleniska. Zbiory wyrobów należących do skupień ze strefy wejściowej były silnie spatynowane, co nie pozwoliło dokładniej określić rodzaju surowca kamiennego (zapewne część z pd. Polski), a ponadto obecny był rogowiec, kryształ górski i ułamek obsydianu.

Do głównych form wyrobów kamiennych należą wiórki tylcowe i przekłuwacze obok drapaczy i ryłców. Należy podkreślić, że część drapaczy wykonana została z odłupków, a ponadto obecny był tylczak łukowy – a więc elementy uważane za schyłkowopaleolityczne. Wśród wyrobów kościanych, ściśle nawiązujących do tradycji magdaleńskiej, wymienić można fragmenty ostrzy kościanych, część półokrągłej pałeczki, szydła, ułamki igieł, gładziki, retuszery i fragmenty odciętych rogów renifera. Wśród ozdób występują bryłki bursztynu ze śladami wiercenia oraz przewiercone muszle kopalne. Wątpliwości budzić musi interpretacja płaskiego otoczaka z szarogłazu jako figury ryby, co K. Valoch uzasadnia zbliżonym do niej kształtem uzupełnionym dwiema liniami rytmicznymi oraz zagłębieniem uznanym za przedstawienie oka. Ze znalezisk szczątków ludzkich zachowanych w warstwie magdaleńskiej J. Jelinek wymienia fragment żuchwy z 4 zębami, należący do dojrzałego osobnika.

Poziomy magdaleńskie doczekały się kilku analiz przyrodniczych, wymienionych wyżej, które pozwoliły uszczegółowić rekonstrukcję środowiska przyrodniczego, chronologię oraz określić rodzaj aktywności łowieckiej. Osadnictwo magdaleńskie w Jaskini Kůlna należy prawdopodobnie umieszczać między interstadią Bölling a interstadią Alleröd. W makrofaunie widoczny jest, zdaniem R. Musiła, znaczny udział renifera, a w mikrofaunie dominują gatunki chłodnego stepu.

W środkowej części jaskini, w poziomie brunatno-żółtego lessu, określanym jako warstwa 6b wykryto około 20 rdzeni i kilkadziesiąt narzędzi o charakterze graweckim. Część z nich pochodzi z dawnych badań M. Křiža i J. Kniesa. Wśród tych wyrobów dominującym surowcem jest rogowiec kredowy, a niewielki udział mają krzemień, kwarcyt i kwarc. Podstawowym półsurowcem były długie wióry, z których wykonano głównie drapacze, formy tylcowe typu graweckiego, półtylczaki i rylce. Wśród wyrobów kościanych i ozdób K. Valoch wymienił fragment żebra z głębokimi, równoległymi nacięciami, fragment ciosu mamuta z takimi nacięciami, płytkę z kości słoniowej ozdobioną owalnym motywem w postaci linii dołków, przewiercony ząb konia, przewiercone muszle kopalne, bryłkę bursztynu oraz trzy rękojeści z nasad różnych kości.

Znaleziska graweckie datowane są C_{14} na około 22 tys. lat temu, czyli na interstadią Tursac z chłodną fauną stepową. Zdaniem K. Valocha inwentarz z warstwy 6b Jaskini Kůlna należy do technokompleksu graweckiego, ale nie posiada żadnych analogii na Morawach. Jednakże niektóre elementy zdobnictwa łączą ten inwentarz z późną fazą kultury pavlovskiej.

Najbogatsze osadnictwo paleolityczne w Jaskini Kůlna pochodzi ze środkowego paleolitu. Do szeroko rozumianej kultury mikockiej należą inwentarze z warstw 6a, 7a, 7c i 7α oraz 9b, rozdzielonych kilkoma warstwami jałowymi (7b, 7d, 8 i 9a). We wszystkich fazach osadnictwa mamy do czynienia z podobnym surowcem pochodzącym z wychodni odległych o około 10 km – z rogowcem turońskim. Ponadto obecny jest radiolaryt, kryształ górski, kwarc, kwarcyt i wapień. Dominują rdzenie pryzmatyczne i dyskowate, a technika lewaluaska jest nieobecna.

Najliczniejsze, lokalnie ograniczone skupienia artefaktów pochodziły z warstwy 7a, gdzie wykryto łącznie około 9 tys. zabytków. Pozostałe warstwy zawierały po kilkaset wyrobów, z wyjątkiem warstwy 9b, gdzie było zaledwie 16 artefaktów. Ponadto obecne są liczne ułamki kości zwierzęcych oraz nagromadzenie dużych kości mamuta w warstwie 7a. Z tejże warstwy pochodzą również znaleziska antropologiczne: część szczęki z 4 zębami 14-letniego osobnika, kość ciemieniowa, 3 zęby trzonowe oraz fragment żuchwy z 4 zębami

osobnika dorosłego. Wszystkie one reprezentują *Homo sapiens neandertalensis*.

Wśród narzędzi kamiennych dominują zgrzebła, ale formami diagnostycznymi są różne narzędzia bifałalne: pięściaki, noże-zgrzebła oraz ostrza bifałalne. Zgrzebła, wykonane głównie przy pomocy stopniowego retuszu typu La Quina, mają charakter „szarentoidalny”, jak pisze K. Valoch i określa te inwentarze jako „charentien z tradycją mikocką” (Valoch 1967). Warto też odnotować obecność zgrzebeł krążkowych, zwanych w polskiej literaturze groszakami (por. Chmielewski 1969).

Wśród narzędzi bifałalnych K. Valoch wyróżnił pięściaki mikockie, inne pięściaki różnych typów – od trójkątnych do sercowatych oraz noże-zgrzebła. Te ostatnie reprezentowane są przez formy w typie Bockstein, Prądnik i Klausenische (nie występują w warstwie 7c i 7α. Zdaniem K. Valocha generalnie inwentarze mikockie z Jaskini Kůlna znajdują dobre analogie w Schronisku Wylotnym w Ojcowie, koło Krakowa. W świetle argumentów K. Valocha trudno zrozumieć dlaczego J. K. Kozłowski i S. K. Kozłowski umieścili inwentarz z warstwy 7a Jaskini Kůlna wśród wyróżnionych przez siebie zespołów typu Ciemna, skoro brak w nim techniki lewaluaskiej oraz rzadki jest retusz La Quina (Kozłowski, Kozłowski 1977, s. 70, 82). K. Valoch mówi jedynie o szeroko pojmowanych środkowoeuropejskich zespołach mikockich. Zespoły te wymagają jeszcze szczegółowych analiz taksonomicznych, które uwzględnią wielorakie kryteria.

Chronologia warstw mikockich z Jaskini Kůlna została określona przez K. Valocha następująco. Warstwa najniższa może przypadać na interstadią Amersfoort lub Brörup, warstwa 7c odpowiada oscylacji z roślinnością stepowo-leśną, którą można korelować z interstadią Moershoofd. Z kolei warstwy 6a, 7a i 7b mogły powstać w chłodnym okresie starszego Würmu (data C_{14} z warstwy 7a – około 45.000 lat temu).

Kolejna faza osadnictwa środkowopaleolitycznego pochodzi z kompleksu warstw 11a-d, zbudowanych z sedimentów gliniastopiaszczystych z domieszką okruchów skalnych i żwirów. Liczne artefakty kamienne i kości zwierzęce były rozrzucone i nie tworzyły żadnych układów intencjonalnych. Jedynie w głębi jaskini wykryto kilka skupień węgla drzewnych i popiołów w postaci nieregularnych soczewek.

Z tego kompleksu warstw pochodzi ponad 12 tys. artefaktów kamiennych, wśród których wyróżnionych zostało około 700 narzędzi retuszowanych. Zarówno wszystkie produkty jak i rdzenie są bardzo małych rozmiarów w porównaniu do artefaktów z innych warstw. Ponad trzecia część z nich nie osiąga długości 3 cm. Wśród surowców jedną trzecią stanowi rogowiec kre-

dowy. Podobny udział ma również kwarc. Dość liczny był jeszcze kwarcyt paleozoiczny z Drahan, a z innych surowców warto wymienić jeszcze kryształ górski pochodzący z odległości około 10 km, porcelanit pochodzący z okolic Medlovic (60 km odległości), radiolaryt oraz rodzaj krzemienia, pochodzący zapewne z Polski.

Wśród rdzeni ponad połowę stanowią mikrolityczne rdzenie dyskowate, a typowe rdzenie lewaluaskie są nieobecne, chociaż spotyka się odłupki i ostrza zbliżone do lewaluaskich, które uzyskano ze zwykłych rdzeni częściowo zaprawianych. Narzędzia retuszowane zdominowane są przez różnego rodzaju zgrzebła, przy dużym udziale narzędzi zębatach i wnękowych. Z innych narzędzi kamiennych można wymienić ostrza pseudolewaluaskie, ostrza tajackie oraz narzędzia otoczakowe. Wśród narzędzi kościanych wyróżnionych zostało wiele retuszerów, a inne kości zwierzęce noszą liczne ślady nacięć.

Inwentarze z kompleksu warstw 11a-d zostały zaliczone przez K. Valocha do tzw. taubachien, wyróżnionego przez D. Collinsa (1969). Taubachien jest definiowany przez autora omawianej książki jako odrębna jednostka taksonomiczna, nawiązująca do istniejącej już od interglacjału kromerskiego tradycji zespołów z narzędziami mikrolitycznymi. W tym sensie taubachien byłby kontynuacją tej tradycji kulturowej, bądź też rodzajem adaptacji środowiskowej grup ludzkich o podobnych cechach mentalnych, psychologicznych i funkcjonalnych. K. Valoch zdaje sobie sprawę z wielkiej rozpiętości czasowej zespołów tego rodzaju, ale uważa, że taubachien łączy z zespołami starszymi mała standaryzacja form narzędzi oraz mikrolityzacja, co jest wyraźnie widoczne w opozycji do innych, ówczesnych technokompleksów, np. z pięściakami. Warstwy 11a-d z Jaskini Kůlna datowane są na interglacjał eemski lub początek zlodowacenia Würm (data ami-

nokwasowa - 80.000 tys. lat temu). Problem taubachien jest ciągle sprawą sporną i niektórzy badacze zaliczają go do tradycji mustierskiej (Kozłowski, Kozłowski 1977, s. 84).

Najniższy poziom osadnictwa w Jaskini Kůlna pochodzi z warstwy 14 i zapewne 13a, które zostały wykryte w spągu osadów czwartorzędowych, który stanowi ciemnobrązowa glina z okruchami skalnymi i dużymi blokami. Warstwa ta datowana jest na schyłek zlodowacenia Riss. W poziomie tym wystąpiło zaledwie około 100 artefaktów oraz nieliczne kości zwierzęce (*Elephas* sp., *Rhinoceros* sp., *Ursus* sp. i *Equus* sp.) fauny chłodnego stepu. Wszystkie artefakty i kości pokryte były nalotem związków manganu. Wśród surowców kamiennych dominuje kwarc i kwarcyt przy znacznym udziale rogowca kredowego i szarogłazu.

Trudno jest określić przynależność taksonomiczną tych znalezisk. Cechuje je obecność techniki lewaluaskiej, a od taubachien różnią się one dużymi rozmiarami i nieco innymi formami narzędzi. Warto tu wymienić ostrze lewaluaskie, dwa odłupki lewaluaskie, różne zgrzebła i kilka narzędzi zębatach.

Publikacja K. Valocha i jego współpracowników, przedstawiająca na szerokim tle osadnictwo paleolityczne oraz paleogeografię Jaskini Kůlna stanowi duży wkład w poznanie górnego plejstocenu Europy środkowej. Szczegółowe opisy, liczne ilustracje oraz tabele czynią pracę bardzo przejrzystą i czytelną dla szerokiego grona zainteresowanych. Z uwagi na bogactwo znalezisk archeologicznych, antropologicznych i paleontologicznych, uporządkowanych stratygraficznie od schyłku przedostatniego zlodowacenia do początków holocenu, Jaskinia Kůlna jest jednym z najważniejszych stanowisk paleolitycznych nie tylko w Czechosłowacji, ale i w Europie.

BIBLIOGRAFIA

BORDES F.

1950 *Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen*, „L'Anthropologie” (Paris), t. 54, s. 19-34.

CHMIELEWSKI W.

1969 *Ensembles Micoquo-Prondnikiens en Europe Centrale*, „Geographia Polonica”, t. 17, s. 371-386.

COLLINS D. M.

1969 *Culture Traditions and Environment of Early Man*, „Current Anthropology”, t. 10, s. 267-316.

GIRARD M., RENAULT-MISKOVSKY J.

1969 *Nouvelles techniques de préparation en palynologie appliquées à trois sédiments du Quaternaire final de l'abri Cornille (Istres, Bouche-du-Rhône)*, „Bulletin de l'Associa-

- tion Française pour l'Étude du Quaternaire", t. 6, s. 275-284.
- KOZŁOWSKI J. K., KOZŁOWSKI S. K.
1977 *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, PWN, Warszawa.
- PERROT J., SONNEVILLE-BORDES de D.
1954-56 *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, t. 51, s. 327-335, t. 52, s. 76-79, t. 53, s. 408-412.
- VALOCH K.
1967 *Le Paléolithique moyen en Tchécoslovaquie*, „L'Anthropologie” (Paris), t. 71, s. 135-143.

Jan Michał Burdukiewicz

Adres autora:

Dr Jan Michał Burdukiewicz, Polska
Katedra Archeologii Polski UWr.
50-139 Wrocław, ul. Szewska 48